

Роль прецедентних феноменів у породженні й сприйнятті іронії

Роботу виконано на кафедрі англійської філології ВНУ ім. Лесі Українки

У статті досліджено особливості функціонування і сприйняття прецедентних феноменів в іронічному спілкуванні. Розглянуто різні види прецедентних феноменів, які слугують реалізації іронічного смислу.

Ключові слова: іронія, прецедентні феномени, інтертекстуальність, адресант, адресат.

Лесик И. В. Роль прецедентных феноменов в создании и восприятии иронии. В статье исследуются особенности функционирования и восприятия прецедентных феноменов в ироническом общении. Рассматриваются разные виды прецедентных феноменов, которые служат реализации иронического смысла.

Ключевые слова: ирония, прецедентные феномены, интертекстуальность, адресант, адресат.

Lesyk I. V. The Role of Precedent Phenomena in the Production and Perception of Irony. The article deals with the peculiarities of functioning and perception of precedent phenomena in ironic communication. The author investigates different types of precedent phenomena that are used for the realization of an ironic meaning.

Key words: irony, precedent phenomena, intertextuality, addresser, addressee.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним з актуальних питань сучасної лінгвістики є обґрунтування статусу та з'ясування функціональної природи так званих прецедентних феноменів – складників концептуальної системи, позначення та зміст яких добре відомі представникам певної етнокультурної спільноти. Розробкою поняття прецедентних феноменів займаються дослідники Ю. М. Караулов [5], Д. Б. Гудков [3], І. В. Захаренко [4], В. В. Красних [6].

Прецедентні феномени використовуються комунікантами в різних сферах спілкування відповідно до комунікативного наміру. Проблема використання прецедентних феноменів із метою реалізації іронічного наміру залишається недостатньо дослідженою і потребує ґрунтовного аналізу. Це й зумовило **актуальність** обраної теми.

Метою статті є дослідження особливостей актуалізації прецедентних феноменів в іронічному дискурсі та умов їх успішного сприйняття адресатом. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань:** з'ясувати лінгвокогнітивний механізм уведення прецедентних феноменів в іронічний контекст; виявити функціональну специфіку прецедентних феноменів в іронічному спілкуванні; розглянути різні види прецедентних феноменів, які слугують реалізації іронічного смислу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Прецедентними в сучасній лінгвістиці, як відомо, називають такі феномени: 1) добре відомі всім представникам національно-лінгвокультурної спільноти; 2) актуальні в когнітивному (пізнавальному та емоційному) плані; 3) звернення до яких постійно поновлюється в дискурсі представників тієї чи іншої національно-лінгвокультурної спільноти [2, 154; 5, 216; 9, 129]. Прецедентні феномени зберігаються в когнітивній базі у формі когнітивної структури, яка містить диференційні ознаки самого прецедентного феномену, його атрибути та оцінку [6, 64], та закріплюються в мові відповідними мовними знаками. Розуміння текстів, що містять прецедентні феномени, ґрунтується на фонових й енциклопедичних знаннях адресата.

Прецедентні феномени проектується в новий текст на основі не простого повторення чи порівняння, а особливого способу введення в контекст. Уведення “чужого слова” в новий контекст може бути гармонійним, що відповідає структурі тексту-реципієнта, чи несумісним, контрастним щодо структури нового тексту, коли створюються іронія, сарказм, сатира, пародія [8, 27].

Отже, сприйняття іронії адресатом відбувається на основі контрасту чи невідповідності між об'єктом іронічної оцінки та прецедентним феноменом. Створюється двоплановість чи подвійна денотативна співвіднесеність: з одного боку, елемент, що проектується, з іншого – об'єкт іронічної оцінки.

Прецедентні феномени виявляються парадоксальними, несподіваними в новому контексті, що призводить до іронічного ефекту глузування. Адресант іронії хоче передати адресату почуття-ставлення несхвалення й висловити свою критичну оцінку об'єкта іронії.

Серед прецедентних феноменів розрізняють: прецедентний текст, прецедентне висловлення, прецедентну ситуацію, прецедентний факт та прецедентне ім'я [6, 69].

Поняття “прецедентний текст” впровадив у науковий обіг російський мовознавець Ю. Н. Караулов, охарактеризувавши його як “текст, основними ознаками якого є особлива значущість для окремих особистостей і для значної кількості осіб, а також багаторазове звернення до нього в дискурсі цих особистостей” [5, 216].

Прецедентні тексти обов'язково входять в ідеологічний контекст дискурсу, і в цьому розумінні вони тісно пов'язані з аналізованим М. Бахтіним феноменом життєвої ідеології, що вводить твір у певну соціальну ситуацію. “У кожен епоху свого історичного існування твір має вступити в тісний зв'язок із життєвою ідеологією, що із часом змінюється, перейнятися нею” [1, 100].

Отже, **прецедентний текст** – це відомий твір, актуалізований в інших текстах, повернення до якого кероване лінгвокогнітивною процедурою інтертекстуалізації. Прецедентні тексти формуються з фольклорних шедеврів, Святого Письма, світової та національної класики, текстів пісень, рекламних текстів, текстів політичного характеру, анекдотів тощо. Особливістю прецедентних текстів є те, що жоден попередній текст не наводиться в новому повністю. Його активізацію виражають прецедентними іменами, висловленнями, ситуаціями, які асоціюються з прецедентним текстом.

Прецедентна ситуація – це “еталонна”, “ідеальна” ситуація, пов'язана з набором конотацій, диференційні ознаки якої входять до когнітивної бази певної лінгвокультурної спільноти [6, 65]. Прецедентна ситуація належить до екстралінгвістичних феноменів та тісно корелює з таким поняттям, як фрейм (за Т. ван Дейком) [9, 131]. Уявлення про прецедентні ситуації активізуються при реалізації іронічної оцінки та сприймаються адресатом. Розглянемо, як це відбувається.

“... *your mother loathes her?*” *Olivia finished the sentence.*

“*You said it*” *Rosie paused. “Come on and I’ll get you a drink before you enter the gladiatorial arena”* [4, 67].

Поява на родинній вечірці, атмосфера якої є напруженою і неприязною з відтінком прихованої ворожнечі, асоціюється з прецедентною ситуацією – виходом на гладіаторську арену (*enter the gladiatorial arena*). Прецедентна ситуація, яка уособлює криваве видовище з жорстокими законами гладіаторів, проектується у новий текст, виявляється парадоксальною, що є основою іронічного сприйняття. Адресат іронії розуміє іронізування над ворожим ставленням у родині.

Прецедентне висловлення – репродуктивний результат мовленнєвої діяльності, що становить закінчену та самодостатню одиницю дискурсу, складний знак, семантика якого відрізняється від простої суми значень його компонентів” [6, 65]. До числа прецедентних висловлень належать цитати з текстів, а також прислів'я.

Джерелами виникнення прецедентних висловлень завжди є прецедентні тексти і/або ситуації. За критерієм жорсткої зв'язності/автономності щодо свого джерела прецедентні висловлення розподіляють на жорстко зв'язані та автономні. Прикладами прецедентних висловлень першого типу є цитати з відомих творів національної та світової літератури. Прецедентні висловлення другого типу функціонують як незалежні від текстів (прецедентних чи непрецедентних) одиниці дискурсу, що вже набули статусу прислів'я або відразу були створені як прецедентний текст, який складався з одного цього висловлення.

Прецедентні висловлення, джерелами яких є прецедентні тексти

“*You know, I’d like to try another lion,*” *Macomber said. “I’m really not afraid of them now. After all, what can they do to you?”*

“*That’s it,*” *said Wilson. “Worst one can do is kill you. How does it go? Shakespeare. Damned good. See if I can remember. Oh damned good. Used to quote it to myself at one time. Let’s see.” “By my troth, I care not; a man can die but once; we owe God a death and let it go which way it will he that dies this year is quit for the next”* [3, 362].

Прецедентне висловлення, яке проектується в новий контекст, є цитатою з відомого твору В. Шекспіра “Генріх IV” (частина 2, акт III, сцена 2). Ці слова у п'єсі промовляє один із рекрутів, кравець Мозгяк, коли він погоджується йти на війну. При відновленні інтертекстуальних зв'язків створюється контраст між прецедентним висловленням та структурою нового тексту. Вілсон (*Wilson*), персонаж твору Хемінгуей, іронізує над Макомбером, який перебуває лише на початку свого морального перетворення – подолання ганебного відчуття страху (*I’m really not afraid of them now*). Він ще не готовий до того, щоб піти на смерть, тому й запитує: “Що леви можуть заподіяти?” (*what*

can they do to you?). Прецедентне висловлення, яке належить епосі Відродження з її ідеологією, через перенесення в новий контекст іншої епохи з іншою ідеологією протиставляється цьому новому контексту й набуває іронічного смислу. Прецедентний текст, який є джерелом цього прецедентного висловлення, відображає життєві ідеали шекспірівської епохи, коли ставлення до смерті, до безсмертя визначалося відповідно до гуманістичних принципів. Один із таких принципів можна описати як безстрашність вільного духу: людина є творцем свого безсмертя, увічнюючи себе в нащадках та героїчних учинках. Чи готова людина із ХХ ст. до героїчного вчинку, до гри зі смертю, до перемоги над собою, ніби запитує автор, глузуючи з її перших проявів мужності.

Прецедентні висловлення, джерелами яких є прислів'я

“Good riddance to bad rubbish,” was Aarfy's unperturbed response.

Don't say that about her!” Nately protested with passion that was both a plea and a rebuke.

“I want her to stay with me” [2, 295].

У процесі актуалізації іронічного смислу активізується прецедентне висловлення, джерелом якого є прислів'я “баба з воза – коням легше” (*good riddance to bad rubbish*). Воно проектується в контекст, який є недоречним для його функціонування. Головний герой твору Хелера, навпаки, бажає, щоб дівчина залишилася з ним (*I want her to stay with me*) і дуже переймається тим, що вона йде від нього. Цей контраст і є основою породження та сприйняття іронії.

Розглянемо інший приклад іронії, що базується на активізації прецедентного висловлення, джерелом якого є прислів'я.

“I think you behaved very foolishly. You will do well to remember in future that good masters make good servants.”

“Is there anything else you want to teach me?” [5, 206].

Прислів'я “який хазяїн, такий і слуга” (*good masters make good servants*) вміщується в контекст із протилежним значенням, на основі чого виникає контраст. Таке прислів'я функціонує як іронічний натяк на те, що об'єкт іронії, герой твору С. Моема, погано поведився (*behaved very foolishly*), був жорстоким та свавільним хазяїном, від якого повтікали слуги. Несумісність прислів'я щодо структури нового тексту й викликає іронічну насмішку.

Для реалізації іронічного наміру широко використовують прецедентні імена. **Прецедентні імена** належать до індивідуальних імен, тобто таких, коло визначення яких складається лише з одного елемента, екстенціонал цього імені охоплює тільки один об'єкт (Hitler, Caligula) [9, 130]. Прецедентними іменами можуть бути індивідуальні імена відомих людей, персонажів творів, артефактів. Зазвичай вони пов'язані з певним прецедентним текстом і/або ситуацією.

В індивідуальному когнітивному просторі прецедентні імена існують у двох варіантах: загальнонаціональному та індивідуальному. Ці варіанти можуть збігатися, а можуть й істотно відрізнятися. Проте навіть коли людина відкидає загальнонаціональний інваріант сприйняття прецедентного імені, наполягаючи на його помилковості, вона все ж не може ігнорувати його повністю й у своїй мовній поведінці змушена таки орієнтуватися на загальноприйняте уявлення.

Прецедентні імена, пов'язані з прецедентною ситуацією

“[...] But I won't let her be interrogated after what she's been through.”

Tyres spat out gravel when he turned into the drive. “Do I look like the Gestapo, Conroy?”

Saying nothing, she snapped down the door handle and climbed out [6, 355].

Прецедентне ім'я (*the Gestapo*) актуалізує прецедентну ситуацію – злочинну діяльність таємної державної поліції нацистської Німеччини, ознаками якої є люта жорстокість, насильство, катування, звірства та вбивства. Диференціальні ознаки прецедентного імені як символу нещадної тиранії не відповідають характеристикам головного героя (приватного детектива), створюючи контраст при породженні та сприйнятті. Іронічний мовець глузує з припущення Дори Конрой (*Dora Conroy*) про те, що він здатен на жорстоке поводження з жінкою під час її допиту.

Прецедентне ім'я, пов'язане з прецедентним текстом

“Ms. Andrews has sent on several affidavits from young women who claim that you, ah...” – here the dean faltered, as if looking around for help, and finding none, he resumed the beat – “with whom they maintain that you and they have engaged in, shall we say, amorous encounters. Some of them appear to think that you offered them a species of bargain.”

“I don't quite understand,” Barker said, going deaf as blood rushed into his ears.

“A bargain, an exchange.” They acquiesce to your sexual overtures, you give them the course grade they need. [...] *Though I must say, if only half of this is true, you must have been a pretty busy fellow. Ah, a*

regular Professor Romeo!" [...] However, the dean appeared to think he had invented this humiliating tag, and believed himself to be both clever and funny for having done so. He smiled at Barker, who clenched both fists and ordered himself to remain silent [1, 188–189].

Інше прецедентне ім'я (*Romeo*), яке використовується для реалізації іронії в цьому фрагменті, пов'язане з прецедентним текстом класичної художньої літератури. Герой драми Шекспіра Ромео асоціюється зі справжнім, щирим і романтичним коханням, його самопожертва в ім'я цього світлого почуття, безмежна відданість коханій зачаровують. Цього, на думку іронічного мовця (*the dean*), не можна сказати про професора психології Гарвардського університету, який мав численні інтимні зв'язки зі своїми студентками (*you and they have engaged in amorous encounters*), і тепер його звинувачують у сексуальних домаганнях. Поряд із глузуванням над хтивим професором, створюється контраст зі шекспірівським Ромео, що є основою породження та сприйняття іронії.

Прецедентні імена, пов'язані з прецедентними текстами і прецедентними ситуаціями

При зверненні до прецедентного імені, пов'язаного з прецедентним текстом, автор апелює не до певного характеру, а до прецедентної ситуації.

"What the devil do you mean, he won't fly more missions?" he asked with a smile, as Colonel Cathcart creapt away into a corner to brood about the sinister import of the name Yossarian popping up to plague him once again. [...]

"Who does he think he is – Achilles?" Colonel Korn was pleased with the simile and filed a mental reminder to repeat it the next time he found himself in General Peckem's presence. "He has to fly more missions. He has no choice. Go back and tell him you'll report the matter to us if he doesn't change his mind" [2, 401].

Прецедентне ім'я (*Achilles*) проектується в новий контекст із прецедентного тексту класичної античної міфології та передбачає встановлення асоціативних зв'язків із міфологічним сюжетом, де змальовано, як один із найшановніших і найлегендарніших античних героїв, відчуваючи образу, відмовляється продовжувати війну з троянцями.

Порівняння американського військового (*Yossarian*), який виявляє боягузтво і відмовляється виконувати бойові вильоти, намагаючись урятувати власне життя, з відважним і величним Ахіллесом є парадоксальним, несумісним із ситуацією, змальованою в прецедентному тексті, що спрямовано на вираження іронічної оцінки. Іронізування створюється вміщенням прецедентного імені в чужий йому, знижений, пародійно орієнтований контекст. Адресат іронії розуміє іронічну зневажливу оцінку особи, яка наважилася не підкоритися військовим наказам.

Висновок. Прецедентні феномени є фіксованими структурами свідомості, які функціонують в іронічному спілкуванні як зразки для зіставлення з реальною ситуацією, при цьому реальна ситуація не узгоджується із прецедентними феноменами, що мотивує появу іронічної оцінки. У процесі актуалізації іронічного смислу прецедентні феномени проектується в контекст, де вони виявляються контрастними, несподіваними чи парадоксальними. Уведення прецедентних феноменів в іронічне спілкування виконує функцію створення комічного ефекту – глузування.

Література

1. Бахтин М. М. О феномене жизненной идеологии и его отражении в тексте / М. М. Бахтин // Лингвистика : сб. науч. тр. – Пермь, 1990. – С. 98–102.
2. Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Вид. центр "Академія", 2004. – 344 с.
3. Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации : учеб. науч. изд. / Д. Б. Гудков. – М. : ИТДГК "Гнозис", 2003. – 288 с.
4. Захаренко И. В. Прецедентные высказывания и их функционирование в тексте / И. В. Захаренко // Лингвокогнитивные проблемы межкультурной коммуникации. – М. : [б. и.], 1997. – С. 92–99.
5. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 261 с.
6. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации / В. В. Красных, Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко, Д. В. Багаева // Вестн. МГУ. Сер. 9 : Филология. – 1997. – № 3. – С. 62–75.
7. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика і лінгвокультурологія / В. В. Красных. – М. : ИТДГК "Гнозис", 2002. – 283 с.
8. Рыжкова В. В. Реализация категории интертекстуальности в американском художественном тексте XIX–XX веков : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Рыжкова Виктория Васильевна. – Харьков, 2004. – 204 с.

9. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалах сучасної газетної публіцистики) : монографія / [за ред. В. Різуна]. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2002. – 392 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. BP: Bernays A. Professor Romeo / A. Bernays. – N. Y. : Penguin Books, 1990. – 277 p.
2. HC: Heller J. Catch 22 / J. Heller. – N. Y. : Dell Publishing Co., 1961. – 463 p.
3. HS: Hemingway E. The Short Happy Life of Francis Macomber / E. Hemingway // American Short Stories. The 20th Century / Comp. G. Lapina. – M. : Raduga Publishers, 1989. – P. 302–374.
4. KN: Kelly C. Never Too Late / C. Kelly. – L. ; N. Y. ; Sydney ; Toronto : BCA, 1999. – 407 p.
5. MO: Maugham W. S. The Outstation / W. S. Maugham // The Tree of Knowledge / предисл. и комментарий Е. В. Гвоздиковой (на англ. яз.). – М. : Айрис-пресс, 2002. – С. 175–226.
6. RR: Roberts N. Hidden Riches / N. Roberts. – L. ; N. Y. ; Cape Town : Reader's Digest, 1995. – P. 277–404.

Статтю подано до редколегії
15.02.2011 р.